

Cilvēktiesībās balstītas garīgās veselības aizsardzības attīstības iespējas Latvijā

Opportunities for a human rights-based approach to mental health protection in Latvia

Solvita Olsena

 0000-0003-4540-3711

KOPSAVILKUMS

Demokrātiskas valsts pienākums ir aizsargāt un nodrošināt ikviena cilvēka pamattiesības, īpaši aizsargājot tās sabiedrības grupas, kurām ir ierobežotas spējas par savu tiesību aizsardzību parūpēties pašiem. Viena no lielām un maz aizsargātām sabiedrības grupām ir cilvēki ar garīgiem traucējumiem, arī bērni, kuri nereti piedzīvo diskriminējošu un stigmatizējošu attieksmi un dažādus tiesību ierobežojumus. Raksta uzdevums ir gan parādīt cilvēktiesību aizsardzības nozīmību garīgās veselības kā būtiskas vērtības aizsardzībā, gan stiprināt izpratni par cilvēku ar garīgiem traucējumiem cilvēktiesību aizsardzību dažādās dzīves jomās. Latvijā pastāvošais garīgās veselības aizsardzības tiesiskais regulējums, īpaši attiecībā uz cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem, nav pietiekami atbilstošs mūsdienām un Latvijai saistošajā ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām noteiktajiem principiem. Šajā rakstā parādīts, kādi risinājumi pastāv un kādi ir nepieciešami Latvijā, lai ieviestu un nostiprinātu cilvēktiesību principos un normās balstītu garīgās veselības aizsardzību. Rakstā ir izteikti priekšlikumi tiesību aktu reformām Latvijā, kas ļautu uzlabot garīgās veselības aizsardzību un sniegt ieguvumus kā indivīdiem, tā sabiedrībai kopumā.

Atslēgvārdi: garīgā veselība, garīgi traucējumi, cilvēktiesībās balstīta pieeja, cilvēka cieņa, diskriminācija, stigmatizācija, tiesību reforma.

SUMMARY

A democratic state has to safeguard and ensure the fundamental rights of all, especially the society groups with limited abilities to protect their rights. One of the largest and most vulnerable groups in society is people with mental disabilities, including children, who often

experience discriminatory and stigmatising attitudes, as well as restrictions on their rights. This article aims to demonstrate the importance of human rights protection in the protection of mental health as an essential value and to raise awareness of the protection of human rights of people with mental disabilities in different areas of their lives. The existing legal framework in Latvia for the protection of mental health and concerning people with mental disabilities is not sufficiently in line with the modern legal framework and the principles set out in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which is binding on Latvia. This article offers an insight into the existing, as well as required solutions in Latvia for introducing and strengthening mental health protection based on human rights principles and standards. The author proposes legislative reforms in Latvia that would improve mental health protection, benefiting both individuals and society as a whole.

Keywords: mental health, mental disorders, human rights-based approach, human dignity, discrimination, stigmatisation, legal reform.

Ievads

“Visi esam dzirdējuši teicienu *Mens sana in corpore sano* jeb “Veselā miesā vesels gars”. Diemžēl “veselā gara” daļa pārāk bieži tiek atstāta novārtā. Mūsu spēkos ir to mainīt!”

Stella Kirjakidu,

Eiropas Savienības veselības un pārtikas drošuma komisāre
(Eiropas Komisija, 2021)

Veselība kopumā, tostarp garīgā veselība, ir izšķirīgs priekšnoteikums cilvēka pilnvērtīgai dzīvei. Tiesības uz dzīvības un veselības aizsardzību ir cilvēka pamattiesības. “Neskatoties uz zinātnes pētījumiem, kas parāda, ko var darīt, lai novērstu un ārstētu psihiskos traucējumus un veicinātu garīgo veselību, to ieviešana reālajā pasaulē notiek ļoti lēni. Izteikto demogrāfisko, vides un sociālpolitisko pārmaiņu dēļ visās valstīs ir pieaudzis ar garīgiem traucējumiem saistīto slimību slogs.” (Patel, Saxena, Lund, et al., 2018) Lai mazinātu garīgo traucējumu slogu un veicinātu garīgās veselības aizsardzību, ir jāpieņem tiesību normas, jāizveido sistēma un praksē jāievieš tādi tiesību piemērošanas risinājumi, kuri garantē garīgās veselības aizsardzību vispārējā cilvēktiesību ietvarā. Proti, ir jāievieš cilvēktiesībās balstīta pieeja un risinājumi ne tikai veselības aprūpē, bet arī visās citās jomās, kurās tā var nodrošināt cilvēkam tiesību aizsardzību, īpaši tad, ja viņam piemīt garīgi traucējumi. Cilvēktiesībās balstīta pieeja (angļu val. *human rights-based approach*) ir konceptuāls ietvars cilvēku un sabiedrības attīstības procesam, kas normatīvi balstās uz starptautiskajiem cilvēktiesību standartiem un praktiski ir vērsts uz cilvēktiesību veicināšanu un aizsardzību. (United Nations Sustainable Development Group, n.d.)

Īpaša vērība ir jāpievērš cilvēkiem, kuriem veselības traucējumi piemīt ilgstoši, nereti visu dzīvi vai lielu tās daļu. Tās ir personas ar invaliditāti, kuras saskaņā ar Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 1. pantā noteikto ir personas, kurām ir ilgstoši fiziski, garīgi, intelektuāli vai maņu traucējumi, kas mijiedarbībā ar dažādiem šķēršļiem var apgrūtināt viņu pilnvērtīgu un efektīvu līdzdalību sabiedrības dzīvē vienlīdzīgi ar citiem. (ANO, 2006) Latvijas nacionālajā sistēmā personas ar invaliditāti gan ir tikai tās, kurām invaliditātes grupa ir oficiāli piešķirta saskaņā ar Invaliditātes likumā (Saeima, 2010) noteikto kārtību. Tas nereti liedz saņemt nepieciešamo palīdzību personām, kurām ir ilgstoši garīgās veselības traucējumi un tāpēc pilnvērtīga dzīve ir apgrūtināta, bet nav noteikta invaliditātes grupa. Šeit ir izmantota minētajā konvencijā ietvertā definīcija.

Šajā rakstā ir izanalizētas tiesiskās normas cilvēku ar garīgiem traucējumiem aizsardzībai Latvijā no skatpunkta, kas balstīts cilvēktiesībās. Rakstā tiek aplūkots, kā piemērojamas Latvijai saistošās starptautisko tiesību normas kontekstā ar nacionālajām normām. Rakstā prezentētajai tiesību analīzei izmantota plaša zinātnisko avotu bāze, tostarp Pasaules Veselības organizācijas 2023. gadā publicētās vadlīnijas “Garīgā veselība, cilvēktiesības un tiesību akti: vadlīnijas un prakse” (WHO, 2023). Šis ir izcils avots, kurā apkopotas jaunākās atziņas par cilvēktiesību aizsardzību garīgās veselības aprūpē. Turpat ir parādīts, kāpēc un kādas tiesību aktu izmaiņas demokrātiskās valstīs ir nepieciešamas, lai varētu ievērot un aizsargāt cilvēku ar garīgiem traucējumiem cilvēktiesības. Tāpēc autore ir izmantojusi Pasaules Veselības organizācijas ekspertu grupas publicētās atziņas ne tikai, lai raksturotu un pamatotu garīgās veselības aizsardzības pastāvošos un nepieciešamos risinājumus, bet arī lai izteiktu priekšlikumus Latvijas nacionālo tiesību aktu reformām un pilnveidei.

“Šodien mēs veidojam nākotnes cilvēkus un sabiedrību Latvijā, mēs liekam pamatus labākai sabiedrībai nākotnē. Tāpēc mums ir jāizmanto tie instrumenti, kas zināmi kā progresu un demokrātisku attīstību veicinoši. Viens no tiem ir tiesiskas valsts koncepta nostiprināšana un iedzīvināšana. Tiesiskā valstī, izmantojot juridiskus instrumentus (nacionālus likumus, starptautiskas konvencijas, nacionālās un pārnacionālās tiesas utt.), ikvienai personai tiek konsekventi garantēts aizvien plašāks pamattiesību loks. Tas noved pie tā, ka ikvienai personai tiek piešķirta valsts juridiski garantēta brīvība izvēlēties būt savādākai, nekā sabiedrībā, kurā persona ir audzināta, tradicionāli ir bijis pieņemts.” (Osipova, 2019)

Šodien mēs veidojam arī nākotnes garīgās veselības aizsardzību un aprūpi Latvijā. Tas ir jādara, lai panāktu labāku sabiedrību nākotnē un respektētu ikviena cilvēka, tostarp cilvēku ar veselības traucējumiem, brīvību. Laba garīgā veselība un labklājība ir būtiska, lai mēs visi varētu dzīvot pilnvērtīgi, pilnībā

realizēt savu potenciālu, produktīvi iesaistīties sabiedrībā un parādīt noturību stresa un nelaimes situācijās. (WHO, 2021)

Cieņpilna un iekļaujoša valoda

Vārdi atspoguļo cilvēku attieksmi un pārliecību, tāpēc pareizai vārdu izvēlei ir liela nozīme. Nevienš nevēlas tikt identificēts, pamatojoties uz invaliditāti. ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām ir pausts aicinājums veikt pasākumus, lai apkarotu ar invaliditāti saistītus stereotipus (Eiropas Savienības Padomes Ģenerālsekretariāts, 2018).

Runājot par cilvēkiem un cilvēku garīgo veselību, svarīgi lietot tādu valodas stilu, kas ir cieņpilns un iekļaujošs; noteikti ir jāizvairās no valodas, kas ir aizskaroša vai diskriminējoša. “Valoda attīstās kopā ar sabiedrību. Bez valodas mēs nevarētu iesākt neko, un, ņemot vērā, ka mūsu sabiedrība aizvien vairāk domā par toleranci, par dažādību, par cilvēktiesībām, iekļaujošu un pieejamu vidi visiem, arī valodā šis jautājums ir kļuvis aktuāls. Valodai ir milzīgs spēks. Mēs varam ar vienu vārdu, pat negribot, aizvainot, sāpināt, tāpat ar vienu vārdu varam cilvēku celt, iepriecināt un iedvesmot,” uzsver iekļaujošas valodas eksperte Aiga Veckalne (LSM.lv Ziņu redakcija, 2021).

Iekļaujošo valodu parasti iedala septiņās kategorijās; tās ir pazīmes, pēc kurām valoda var diskriminēt: vecums, invaliditāte, dzimums un dzimumidentitāte, laulība un civilās partnerattiecības, seksuālā orientācija, rase un etniskā piederība, reliģija un ticība. Kā tas izpaužas? Tipisks piemērs: mēs pasakām “garīgi slims cilvēks”. Uzsvars ir nevis uz cilvēku, bet gan uz garīgo slimību, uz diagnozi. Iekļaujošajā valodā pirmajā vietā ir cilvēks, nevis diagnoze, nevis vecums, nevis slimība. Ar vārdiem varam novērst to, ka mēs šos cilvēkus savā veidā diskriminējam, tādēļ mēs sakām nevis “garīgi slims cilvēks”, bet sakām “cilvēks ar garīgiem traucējumiem” vai “cilvēks ar psihiskiem traucējumiem”. Jā, tas padara valodu formālu, nedaudz sarežģītāku, birokrātiskāku, bet tas izceļ cilvēku. Tāpat ir ar vārdu “invalids”. Invaliditāte nedefinē šo cilvēku, viņš ir cilvēks ar invaliditāti. (Veckalne, 2021)

Garīgās veselības nozarē lieto dažādus terminus: garīgi traucējumi, garīgas slimības, psihiskas slimības un garīgas problēmas vai grūtības. Vienmēr ir jāatceras, ka izmantotā valoda var būt cilvēkus diskriminējoša, stigmatizējoša vai saistīta ar traumatizējošu pieredzi. Cilvēkus nedrīkst uzrunāt vai nosaukt viņiem piemētošo diagnožu nosaukumos, piemēram, šizofrēniķis vai depresijas pacients. Vispārīgs princips noteic, ka ir jājautā konkrētas grupas cilvēkiem vai katram individuāli par izmantojamo valodu un jēdzieniem, kas viņiem šķiet pieņemami un lietojami. Tā norāda arī Eiropas bijušo un esošo psihiatrijas pakalpojumu lietotāju organizācija *ENUSP* (angļu val. *European Network of (Ex-)Users and Survivors of Psychiatry*) pārstāvji. Šīs organizācijas biedri izvēlas lietot dažādus

jēdzienus: personas ar dzīves pieredzi (garīgās veselības aprūpē vai psihiatrijā), pakalpojumu saņēmēji, psihiatrijā izdzīvojušie (angļu val. *psychiatric survivors*). (ENUSP, n.d.) Tāpēc likumdošanas procesos un veselības aprūpes organizācijā ir jāizvērtē valodas lietošanas aspekts, jāuzklausa pakalpojumu lietotāju ieteikumi un priekšlikumi par piemērotu valodu. Tas pats attiecināms uz valodas lietojumu ikvienā veselības aprūpes situācijā, cilvēkam gan saņemot ambulatoros pakalpojumus, gan ārstējoties stacionārā.

Pasaules Veselības organizācijas likumdošanas vadlīniju dokumentā tiek lietoti šādi iekļaujoši jēdzieni: personas jeb cilvēki ar psihosociālu invaliditāti; personas jeb cilvēki ar garīgiem traucējumiem (angļu val. *persons with mental health conditions*); cilvēki, kuri izmanto garīgās veselības aprūpes pakalpojumus (angļu val. *persons using mental health services*); cilvēki ar savu personisko pieredzi (angļu val. *persons with lived experience*). (WHO, 2023, p. 7).

Ārstniecībā – ne tikai Latvijā – visbiežāk lieto kopēju terminu “pacients” vai “pacienti”. Termins “pacients” ir definēts Ārstniecības likuma 1. pantā, proti, tā ir persona, kas saņem veselības aprūpes pakalpojumus vai vēršas pēc tiem. (Saeima, 1997) Termina “pacients” lietošana saistīta ar nepieciešamību norādīt, ka persona atrodas speciāli aizsargājamā situācijā, tiesiskajās attiecībās ar ārstniecības iestādi un ārstniecības personām. Šīm attiecībām ir raksturīga nevienlīdzība – cilvēks slimības dēļ var nebūt spējīgs par savām tiesībām pastāvēt, bet ārstniecības iestādes un ārstniecības personas ir zinošas un tehniski aprīkotas visdažādāko iejaukšanās risinājumu veikšanai un tāpēc var izmantot “varas pozīciju” savu interešu īstenošanai. Lai mazinātu cilvēku neaizsargātību veselības aprūpē, lai nodrošinātu cilvēka tiesības un brīvības, kopš pagājušā gadsimta 90. gadiem ir attīstījusies pacientu tiesību nozare. Pacientu tiesību likumos un normās tiek noteiktas cilvēku tiesības veselības aprūpē kā pacientu tiesības. Ne vienmēr termina “pacients” lietošana attiecībās ar cilvēku garīgās veselības aprūpē būs šim cilvēkam pieņemama. Piemēram, ENUSP biedri personīgā sarunā norādīja, ka viņi uzskata, ka veselības aprūpē, bet īpaši ārpus tās, cilvēka nodēvēšana par “pacientu” var būt diskriminējoša vai stigmatizējoša, jo tieši norāda uz cilvēka saistību ar slimību.

Tiesību aktos nedrīkst lietot neatbilstošu, stigmatizējošu un novecojušu terminoloģiju par cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem vai marginalizētām sabiedrības grupām. Diemžēl Latvijas tiesību aktos ir normas, kurās lietota aizskaroša terminoloģija. Piemēram, Ārstniecības likuma 66. panta normā lietots jēdziens “psihiski slimajiem”, 69. pantā ir norāde uz “slimnieku”. (Saeima, 1997) Likumā “Par policiju” ir norāde uz personām, kas ir “sociāli bīstami psihiski slimas”. (Augstākā Padome, 1991, 11. panta trešā daļa) Šāda terminoloģija ir lietota gan Ārstniecības likuma normās, piemēram, 1. panta 22. daļā, kurā norādīts uz personu ar garīgās veselības traucējumiem (Saeima, 1997), gan citos tiesību aktos. Termina “slimnieks” lietošana ir plaši izplatīta arī ārpus tiesību aktiem,

arī ārstniecības iestāžu publicētos materiālos. Nereti tur lietots arī jēdziens “psihiski slims”.

2022. gadā publicētā pētījumā par personu ar invaliditāti nodarbinātību pamatoti ir norādīts, ka Latvijā izglītības, labklājības un veselības nozarē tiek lietota atšķirīga terminoloģija. Tiek norādīts: “Sociālajā jomā tiek lietots termins “psihiskas saslimšanas”, izglītībā – “garīgās veselības traucējumi”. Sociālajā jomā personu ar psihiskām slimībām un personu ar garīgās attīstības traucējumiem aptverošs termins ir “personas ar garīga rakstura traucējumiem”, veselības nozarē – “personas ar psihiskiem un uzvedības traucējumiem”, savukārt izglītībā nav specifiska termina, kas ietvertu tikai abas šīs personu kategorijas. Izglītības nozarē tiek lietots visus traucējumu veidus aptverošs termins “izglītojamie/cilvēki ar speciālām vajadzībām”. (Krūmiņa, 2022, 7. lpp.) Šajā rakstā tiek lietots termins “garīgi traucējumi” un tā saīsinājums GT. Šis termins iekļauj personas, kuru veselības traucējumus apzīmē ar jēdzieniem “intelektuālās attīstības traucējumi”, “psihosociālie traucējumi” un “psihosociāla invaliditāte”.

Jāatzīmē, ka diskriminējoši un nievājoši termini var aizskart ne tikai personas ar GT, bet arī viņu ģimenes locekļus un citus tuviniekus, atbalsta un aprūpes personas. Tāpēc iekļaujošas valodas lietojums ir svarīgs ne tikai no personas ar traucējumiem tiesību aizsardzības, bet arī no daudzu apkārtējo personu tiesību aizsardzības skatpunkta.

Valodniece Aiga Veckalne 2024. gadā ir izdevusi “Vienkāršās valodas ceļvedi” (Veckalne, 2024). Šo vai citus materiālus ieteicams izmantot, lai veidotu valodu brīvu no diskriminējošiem, aizspriedumainiem un pazemojošiem izteikumiem. Iekļaujoša valoda ir jālieto gan tiesību aktos, gan to projektos un pavadošajos dokumentos, gan sabiedrībā un iestādēs, spriežot par garīgās veselības aizsardzības jautājumiem, un sarunās ar cilvēkiem ikvienā situācijā.

Tāpēc šajā rakstā tiks raksturotas cilvēku ar GT vispārīgās tiesības, tostarp veselības aprūpē, lietojot vispārīgu jēdzienu “cilvēks” vai “persona”. Jēdziens “pacients” tiks lietots tikai tad, ja tam būs izšķirīga nozīme.

Ietveroša un holistiska pieeja cilvēku ar GT tiesību ievērošanai un aizsardzībai

Nākotnes sabiedrībai un ikvienam cilvēkam Latvijā ir nepieciešama tāda garīgās veselības aizsardzības sistēma, kas ir balstīta uz tiesiskas valsts un cilvēktiesību pēc būtības aizsardzības ideju. Latvijas likumdevēja jeb Saeimas, izpildvaras jeb Ministru kabineta un Veselības un citu ministriju, kā arī valsts, pašvaldības un ārstniecības iestāžu pienākumu ievērot un aizsargāt cilvēktiesības nosaka Latvijas Republikas Satversmes 89. pants: “Valsts atzīst un aizsargā cilvēka pamattiesības saskaņā ar Satversmi, likumiem un Latvijai saistošiem starptautiskiem līgumiem.” (Satversmes Sapulce, 1922) Satversmes normās

noteiktās tiesības ļauj ikvienai personai ar GT konsekventi sagaidīt, ka viņai tiek garantēts aizvien plašāks pamattiesību loks. Satversmes tiesa, interpretējot gan Satversmes, gan starptautisko tiesību normas, ir nostiprinājusi cilvēka cieņu kā konstitucionālu vērtību, kura raksturo cilvēku kā augstāko demokrātiskas tiesiskas valsts vērtību. Satversmes tiesa ir atzinusi, ka cilvēks ir visas valsts vērtība un demokrātiskā, tiesiskā valstī gan likumdevējam, pieņemot tiesību normas, gan tiesību normu piemērotājam ir jārespektē cilvēka cieņa. (Satversmes tiesa, 2019, 11. punkts) Cilvēka cieņas respekts ir obligāta prasība ikvienā dzīves jomā, tostarp garīgās veselības aizsardzībā un garīgās veselības aprūpē.

Latvija ar Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām ir uzņēmusies pienākumu nodrošināt un veicināt, lai visas personas ar invaliditāti varētu pilnībā īstenot visas cilvēktiesības un pamatbrīvības bez jebkādas diskriminācijas invaliditātes dēļ. Lai šo uzdevumu pildītu, nepieciešams:

- 1) pieņemt visus atbilstošos likumdošanas, administratīvos un citus pasākumus šajā konvencijā atzīto tiesību īstenošanai;
- 2) veikt visus nepieciešamos, tostarp likumdošanas, pasākumus, lai grozītu vai atceltu pastāvošos likumus, noteikumus, paražas un praksi, kas rada personu ar invaliditāti diskrimināciju;
- 3) ņemt vērā personu ar invaliditāti cilvēktiesību aizsardzību un veicināšanu visās stratēģijās un programmās;
- 4) atturēties no jebkādam darbībām vai prakses, kas neatbilst šai konvencijai, un nodrošināt, lai valsts iestādes un institūcijas rīkotos saskaņā ar šo konvenciju;
- 5) veikt visus atbilstošos pasākumus, lai novērstu diskrimināciju invaliditātes dēļ, ko piekopj jebkura persona, organizācija vai privāts komersants;
- 6) kā arī izpildīt citus pienākumus, kas noteikti konvencijā. (ANO, 2006, 4. pants)

Cilvēktiesību aizsardzību paredz ne tikai ANO, bet arī Eiropas Padomes cilvēktiesību līgumu normas. Garīgās veselības un cilvēktiesību aizsardzības pienākums garīgās veselības aprūpē ir noteikts gan Eiropas Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijā (Eiropas Padome, 1950), gan Konvencijā par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā (Eiropas Padome, 1997). Jāatzīmē, ka kopš ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām spēkā stāšanās Eiropas Padomes institūcijas, tostarp Eiropas Cilvēktiesību tiesa un Eiropas Padomes Komiteja spīdzināšanas un necilvēcīgas vai pazemojošas rīcības vai soda novēršanai, ne vienmēr respektē minētajā ANO konvencijā noteiktos principus personu ar GT aizsardzībai.

Latvijas kā valsts un tās institūciju pienākumu nodrošināt cilvēku ar GT vienlīdzību ar citiem cilvēkiem un izskaust diskrimināciju nosaka ne tikai starptautiskās normas, bet arī Satversmes 91. pants: “Visi cilvēki Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā. Cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas

diskriminācijas.” Valsts pienākumu aizsargāt garīgo veselību nosaka Satversmes 111. pants, kas paredz: “Valsts aizsargā cilvēku veselību un garantē ikvienam medicīniskās palīdzības minimumu.” (Satversmes Sapulce, 1922)

Garīgā veselība ir fiziskās, garīgās, emocionālās un sociālās labklājības stāvoklis, ko nosaka indivīda mijiedarbība ar sabiedrību. (WHO, 2022) To veido apstākļi, kādos cilvēki piedzimst, aug, dzīvo, strādā un noveco, un to nevar aplūkot atrauti no cilvēktiesību un pamatbrīvību īstenošanas. Tāpēc garīgās veselības un labklājības aizsardzība ir jārisina holistiski, piemērojot daudznozaru pieejas, kurās iesaistītas ar veselību nesaistītas nozares, piemēram, izglītības, nodarbinātības, tieslietu vai iekšlietu nozares, tostarp migrācijas, bērnu aizsardzības, tiesībaizsardzības vai humānās palīdzības iestādes un katastrofu reaģēšanas iestādes (WHO, 2023, p. 9).

Nepieciešamība veicināt ciešāku starpnozaru un starpinstitucionālu sadarbību veselības, izglītības un labklājības jomā, kā arī mazināt īstenoto pakalpojumu fragmentāciju norādīta Saeimas 2022. gada pētījumā par personu ar GT nodarbinātību. Tajā pamatoti atzīts:

“GT ir specifisks traucējumu veids, saistībā ar tiem tiek ietekmēta personas psihosociālā attīstība un sociālā integrācija, tādēļ šādu personu atbalstam jāizstrādā sevišķi niansētu pasākumu kopums, sadarbojoties dažādu nozaru institūcijām un speciālistiem. Sevišķi veicināma būtu Nodarbinātības valsts aģentūras un sociālo dienestu savstarpējā sadarbība. Arī [Eiropas Komisijas] lietpratēji akcentē nepieciešamību uzlabot sadarbību starp valsts nodarbinātības dienestiem, sociālajiem dienestiem un izglītības iestādēm. Pašlaik tā nav pietiekama, tādējādi tiek slikti uzraudzīta pāreja no skolas uz darba dzīvi un tiek ierobežota integrācija darba tirgū. Tāpat arī būtu jāveido sadarbības mehānisms starp dažādām iesaistītajām pusēm – valsts institūcijām, pašvaldībām, darba devējiem un [nevalstiskajām organizācijām].” (Krūmiņa, 2022, 48. lpp.)

Tāpēc garīgās veselības aizsardzības nacionālās tiesības ir jāvērtē holistiski un no daudznozaru pieejas skatpunkta. Panākt nepieciešamo progresu, iekļaujot un paredzot garīgās veselības kā vērtības aizsardzību dažādu nozaru attīstības programmās un tiesībspolitikas stratēģijās, nav iespējams bez tiesību aktos noteikta pienākuma, īpaši attiecībā uz valsts iestādēm un iestādēm, piemēram, sociālajā palīdzībā un ārstniecībā, kur valsts nosaka darbības principus un noteikumus.

Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2021.–2027. gadam noteikti stratēģiskie mērķi, prioritātes un uzdevumi valsts attīstībai, un viens no četriem rīcības virzieniem ir sociālā iekļaušana. Plānā ir raksturota Latvijas situācija:

“Latvijā ir salīdzinoši liels to cilvēku īpatsvars, kuri darbnespējas, vecuma vai citu iemeslu dēļ ienākumus gūst ne no algota darba. Starp tiem ir personas ar invaliditāti, cilvēki, kuri fizisku vai psihisku veselības traucējumu dēļ pakļauti

priekšlaicīgam darbspēju zudumam, seniori, kā arī aprūpējamu personu ģimenes locekļi, kuri nereti spiesti pārtraukt aktīvās darba gaitas, lai aprūpētu tuviniekus, ja aprūpes pakalpojumu klāsts un pieejamība nav adekvāta aprūpējamās personas vajadzībām.” (Saeima, 2020)

Turpat ir pamatoti norādīts, ka cilvēku ar invaliditāti sociāla un ekonomiska iekļaušana lielā mērā ir publiskā sektora atbildība (Saeima, 2020, 107. punkts). Lai publiskā sektora atbildību īstenotu, tiesību normās, piemēram, valsts iestāžu nolikumos un citos aktos, ir jāparedz konkrēti valsts un pašvaldību iestāžu pienākumi garīgās veselības aizsardzības un cilvēku ar garīgiem traucējumiem tiesību īstenošanā. Piemēram, tiesību aktos būtu jānorāda personu tiesības piedalīties visos procesos ar atbalsta personu palīdzību, jāparedz iestādes pienākumi sagatavot un lietot nepieciešamos pielāgojumus cilvēkiem ar invaliditāti, tostarp sniegt informāciju vieglajā valodā, veidot procesus, kuros cilvēki ar invaliditāti var jēgpilni piedalīties.

Nozīmīgu pienesumu sociālās aizsardzības tiesību nostiprināšanā, kuras ir tieši saistītas ar cilvēka veselības aizsardzības iespējām, ir devusi Satversmes tiesa. Sociālā aizsardzība cilvēkiem ar GT ir būtiska un nepieciešama. Bez pietiekamas sociālās aizsardzības veselības aizsardzība ir teju neiespējama. Satversmes tiesa vairākās 2020. un 2023. gadā izskatītajās lietās par Satversmes 109. pantā noteikto ir atzinusi: “Ikvienam ir tiesības uz sociālo nodrošinājumu vecuma, darbnespējas, bezdarba un citos likumā noteiktajos gadījumos.” Un norādījusi, ka šīs normas tvērumā ietilpstošās tiesības uz sociālo nodrošinājumu ir viens no sociāli atbildīgas valsts principa satura elementiem. Šo tiesību mērķis ir, cik vien tas iespējams, nodrošināt sociālo taisnīgumu un kalpot tam, lai ikvienam nodrošinātu iespēju dzīvot cilvēka cieņai atbilstošu dzīvi. Satversmes 109. pants ietver tiesības uz stabilu un prognozējamu, kā arī efektīvu, taisnīgu un ilgtspējīgu sociālo nodrošinājumu. (Satversmes tiesa, 2023, 11. punkts) Ar sociālo nodrošinājumu ir saprotami dažādi sociālā nodrošinājuma pasākumi, arī sociālā palīdzība. (Satversmes tiesa, 2004, 7. punkts)

Cilvēki, kam ir ilgstoši veselības traucējumi un tādēļ invaliditāte, ir tā iedzīvotāju grupa, kurai ir grūtības patstāvīgi parūpēties par cilvēka cieņai atbilstošas dzīves apstākļiem, tāpēc valstij ir jārod iespējas nodrošināt šiem cilvēkiem cieņai atbilstošu dzīvi un piemērotu sociālās drošības sistēmu. Satversmes tiesa vairākās lietās ir atzinusi, ka cilvēka cieņas kā valsts konstitucionālas vērtības aizsardzībai ir jāīsteno sociāli atbildīgas valsts princips. No tā izriet valsts pienākums rūpēties par taisnīgu sociālo kārtību, mazināt sociālās atšķirības sabiedrībā, sekmēt sociālo iekļaušanu un katrai iedzīvotāju grupai sniegt iespēju dzīvot cilvēka cieņai atbilstošu dzīvi. Sociālekonomiskās nevienlīdzības un nabadzības risku mazināšana ir būtiska arī valsts ilgtspējības aspektā. Likumdevējam ir pienākums izveidot tādu sociālās drošības sistēmu, kas vērsta uz cilvēka cieņas

kā demokrātiskas, tiesiskas valsts augstākās vērtības aizsardzību, sociālās nevienlīdzības izlīdzināšanu un valsts ilgtspējīgu attīstību. (Satversmes tiesa 2020a, 15.1. punkts)

Izvērtējot sociālās palīdzības minimuma apmēru, Satversmes tiesa norādījusi:

“Sociālās palīdzības minimumam vajadzētu būt tādām, ka ikviens var nodrošināt sev pārtiku, apģērbu, mājokli un medicīnisko palīdzību – visu to, kas ir nepieciešams elementārai izdzīvošanai, kā arī nodrošināt ikvienam iespējas izmantot tiesības uz pamatizglītību. Turklāt sociālajai palīdzībai ir jāgarantē iespējas piedalīties sociālajā, politiskajā un kultūras dzīvē, tādējādi ikvienam nodrošinot pilnvērtīga sabiedrības locekļa statusu.” (Satversmes tiesa 2020b, 17.3. punkts; Satversmes tiesa, 2023, 11. punkts)

“Tomēr sociāli atbildīgas valsts princips neizslēdz ikvienas personas pienākumu, cik vien tas ir saprātīgi sagaidāms tās spēju robežās, rūpēties paši par sevi un saviem tuviniekiem un nodrošināt cilvēka cienīgu dzīvi. Ja pati persona to nespēj, tad valstij ir pienākums sniegt sociālo palīdzību uz sabiedrības solidaritātes pamata. [...] Satversmes 1. un 109. pants ietver valsts pienākumu sniegt personai sociālo palīdzību, kas tai rada iespēju veidot cilvēka cieņai atbilstošu dzīvi gadījumā, kad pati persona to nespēj.” (Satversmes tiesa, 2023, 11. punkts)

Satversmes tiesas noteiktais par sociāli atbildīgas valsts principa saturu un par valsts sociālās palīdzības pienākumu tieši norāda, kas ir jādara valsts un pašvaldību institūcijām attiecībā uz personām, kuras garīgu traucējumu dēļ ir ierobežotas spējās rūpēties par sevi un saviem tuviniekiem. Sociālās palīdzības sistēmai, arī kopsakarā ar veselības aprūpes nozari, ir jāgarantē, ka cilvēki var piedalīties sociālajā, politiskajā un kultūras dzīvē, jāveicina cilvēku līdzdalības iespējas un jāņem vērā cilvēka spēju robežas. Ja persona pati nespēj, tad cilvēka cieņai atbilstošu dzīvi palīdz veidot valsts ar noteikumiem un institūciju darbību.

Satversmes tiesas atziņas par Satversmes normās noteiktiem sociāli atbildīgas valsts pienākumiem sociālajā palīdzībā ir izmantojamas, lai veiktu cilvēku ar GT tiesības reglamentējošo tiesību aktu reformu un organizētu mūsdienīgu garīgās veselības aizsardzību. Daudznozaru un sistēmiska pieeja cilvēku ar GT tiesību aizsardzībai prasa, lai tie dažādie tiesiskie un praktiskie risinājumi, kas ir ieviesti un tiek ieviesti, piemēram, digitāla piekļuve valsts pārvaldes pakalpojumiem vai digitāli risinājumi veselības aprūpē, tiek izvērtēti ne tikai no ikviena indivīda skatpunkta, bet arī no to iedzīvotāju grupu skatpunkta, kurām ir kādi ierobežojumi vai objektīvas grūtības, piemēram, veselības traucējumi.

Latvijas nacionālajos tiesību aktos ietvertais cilvēku ar GT tiesību regulējums tikai daļēji ir balstīts holistiskā un daudznozaru pieejā, tas ir fragmentēts un

mērķēts uz kādu konkrētu tiesību jautājuma risināšanu, plašāk neskatot konkrēti risināmos apstākļus un nereti aizmirstot par cilvēktiesību aizsardzības pienākumu. Ir tiesību nozares, piemēram, krimināltiesības, kur ANO Konvencijā par cilvēku tiesību ar invaliditāti tiesībām noteiktie principi un valsts pienākumi netiek pildīti pēc būtības, tāpēc cilvēki ar invaliditāti ir pakļauti cilvēktiesību aizskāruma riskam, piemēram, nosakot piespiedu ārstēšanu kā medicīnisku piespiedu līdzekli. Vienlaikus pozitīvi ir vērtējami tie pēdējos gados īstenotie likumdošanas pasākumi, piemēram, profesionālas atbalsta personas lēmumu pieņemšanai pakalpojuma ieviešana 2023. gadā, kuros izmantota holistiska pieeja, tādējādi panākot nepieciešamo tiesību reformu, kas dos būtisku ieguldījumu konkrētās cilvēku grupas tiesību aizsardzībai.

Tiesību aktos ir ne tikai jāatzīst personu ar garīgās veselības traucējumiem un psihosociālu invaliditāti tiesības dzīvot sabiedrībā patstāvīgi, bet arī jānosaka tādi risinājumi, kas šīs tiesības ļautu īstenot. Nepieciešamība pilnveidot un attīstīt atbalsta pakalpojumus invaliditātes seku mazināšanai, lai sekmētu personu ar invaliditāti (gan bērnu, gan pilngadīgo) iekļaušanos sabiedrībā, pamatojoties uz starpnozaru pieeju, ir norādīta jaunajā, 2024. gada maijā Ministru kabineta pieņemtajā rīkojumā “Plāns personu ar invaliditāti vienlīdzīgu iespēju veicināšanai 2024.–2027. gadam” (Ministru kabinets, 2024a). Šis nacionālais plāns paredz uz individuālām vajadzībām vērstu sociālo pakalpojumu pieejamības un sociālās inovācijas pakalpojumu nodrošināšanu prioritārām grupām, īpaši personām ar invaliditāti, sekmējot neatkarīgas dzīves iespējas un dzīves kvalitātes saglabāšanu vai uzlabošanu. Ja tiks pildīts plānā norādītais, tiks uzlabotas cilvēku ar garīgiem traucējumiem cieņpilnas un neatkarīgas dzīves iespējas.

Latvija salīdzinoši nesen sākusi veidot un atvērt pakalpojumus, kas sniedz sociālo palīdzību un atbalstu cilvēkiem ar GT ne tikai ilgstošas aprūpes centros. Pēdējos gados tiek attīstīti arī vairāki piemēroti pakalpojumi: sociālā aprūpe mājās, dienas aprūpes centri, grupu mājas un pusceļa mājas. Īslaicīgu problēmsituāciju risināšanai ir izveidoti krīzes centri, bez mājokļa palikušiem cilvēkiem noteiktu laiku ir iespēja uzturēties pašvaldību izveidotās patversmēs un nakts patversmēs. Latvijas tiesību aktos tieši nav noteikts ierobežojums kādai personai dzīvot patstāvīgi, bet tie tiesību aktos noteiktie un realitātē pieejamie sociālā atbalsta pasākumi, kas mērķēti patstāvīgai dzīvei sabiedrībā, nav pieejami pietiekamā apmērā tām personām, kurām veselības traucējumi ir izteikti.

Personām, kurām noteikta I vai II grupas invaliditāte, ir tiesības saņemt asistenta pakalpojumu, pamatojoties uz pašvaldības sociālā dienesta veikto asistenta pakalpojuma nepieciešamības un atbalsta intensitātes novērtējumu (Saeima, 2010, 11. panta otrā daļa). Atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojumu var saņemt personas ar I un II grupas invaliditāti garīgu traucējumu dēļ, bet no 2026. gada šāds pakalpojums būs pieejams arī personām ar III invaliditātes

grupu (Saeima, 2002, 13. panta otrās daļas 14. punkts; Ministru kabinets, 2023, 23. punkts).

Zināms, ka Latvijā personu ar GT nodarbinātības rādītāji ir zemāki nekā personām ar citiem funkcionāliem traucējumiem. Iemesls ir gan šo personu nereti nepietiekamās darba prasmes un spējas, gan joprojām sabiedrībā valdošie stereotipi par personu ar invaliditāti lomu un vietu darba tirgū kopumā (Ministru kabinets, 2024b, 2. punkts). Lai veicinātu personu ar garīgiem traucējumiem iekļaušanu un nodarbinātību, tiesību aktos ir noteikti vairāki pasākumi (sk., piemēram, Ministru kabineta 2022. gada 2. novembra noteikums Nr. 682 “Kārtība, kādā persona saņem valsts finansētus profesionālās rehabilitācijas pakalpojumus un profesionālās piemērotības noteikšanas pakalpojumu” (Ministru kabinets, 2022a)). Apzinoties, ka personas ar GT ir viena no nelabvēlīgā situācijā esošām bezdarbnieku grupām, kuru iekļaušanai darba tirgū ir nepieciešams īpašs papildu atbalsts, Labklājības ministrija plāno un ievieš pasākumus, kas palīdz veicināt personu ar GT nodarbinātību.

2022. gadā publicētā pētījumā “Personu ar garīga rakstura traucējumiem nodarbinātība Latvijā” (Krūmiņa, 2022) izteikti labi pamatoti secinājumi un priekšlikumi, kas izmantojami tālākai personu ar invaliditāti nodarbinātības tiesību attīstībai. Šis Saeimas pasūtītais pētījums par personu ar GT nodarbinātību ir labs piemērs, kā būtu jāveic tiesiskās situācijas izpēte dažādos personu ar GT tiesību aizsardzības jautājumos. Šādi pētījumi dotu labu pamatu plānot un veikt tiesību aktu grozījumus, kas nepieciešami, lai stimulētu cilvēkus saņemt garīgās veselības aprūpes un atbilstoša atbalsta pakalpojumus, tā nodrošinot cilvēku tiesības dzīvot, strādāt un aktīvi piedalīties sabiedrībā.

Lai veicinātu cilvēku ar GT kā grupas integrāciju sabiedrībā, ir jāveido sistēma, kurā nepieciešamo informāciju un atbalstu var saņemt gan personas ar GT, gan šo personu ģimenes. Tiesības ģimenēm saņemt informāciju un pakalpojumus Latvijā ir noteiktas par dažiem pakalpojumiem. Piemēram, bērnu ar invaliditāti vecāki var saņemt desmit valsts apmaksātas psihologa konsultācijas pēc pirmreizēji noteiktas invaliditātes (Saeima, 2010, 12. panta pirmās daļas 8. punkts; Ministru kabinets, 2010, 3. punkts), bet ne katru reizi, kas tas būtu izšķirīgi svarīgi. Sociālais atbalsts un pakalpojumi ir nepieciešami visu cilvēku ar GT ģimenēm un pietiekami regulāri, tāpēc ir jāpaplašina ģimenēm pieejamās sociālās palīdzības iespējas.

Tiesību ievērošana saskarē ar tiesību aizsardzības iestādēm

Tiesību īstenošanas iespējamība un pieejamība ir izšķirīgs priekšnoteikums, lai persona varētu baudīt tiesības un tādējādi varētu būt tiesiski aizsargāta. Satversmes 92. pants noteic, ka ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā, bet Satversmes 91. pantā noteikts: “Visi cilvēki

Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā. Cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas diskriminācijas.” (Satversmes Sapulce, 1922) Cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem ir jāgarantē tiesības uz taisnīgu tiesu gan materiālo, gan procesuālo tiesību ietvarā. Garīgās veselības aizsardzība, kas ir veselības neatņemama daļa, ir Satversmes 111. pantā noteiktas pamattiesības. Šīs tiesības aizsargā ne tikai veselības aprūpē. Visu pamattiesību, arī veselības tiesību, aizsardzībā nozīmīga loma ir tiesībaizsardzības iestādēm. Tām ir pienākums, pirmkārt, aizsargāt pamattiesības, ja tās kāds varētu būt vai ir aizskāris; otrkārt, nodrošināt tādas tiesību aizsardzības procesus, kas nerada negatīvas sekas veselībai kā pamattiesībās aizsargātai vērtībai vai cilvēkam tāpēc, ka viņam piemīt garīgi traucējumi. Tāpēc šajā rakstā ir iekļauta nodaļa par personu ar GT tiesību ievērošanu saskarē ar tiesībaizsardzības iestādēm un procesos, kurus veic tiesībaizsardzības iestādes.

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 13. pants nosaka valsts pienākumus tiesību īstenošanas pieejamībai:

- “1. Dalībvalstis nodrošina efektīvu tiesas pieejamību personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem, tostarp nodrošinot procesuālus un vecumam atbilstošus pielāgojumus, lai atvieglotu viņu kā tiešu un netiešu procesa dalībnieku, tostarp kā liecinieku, lomu visās tiesvedības stadijās, tostarp izmeklēšanas un citās pirmstiesas stadijās.
2. Lai sekmētu efektīvu tiesas pieejamību personām ar invaliditāti, dalībvalstis veicina atbilstošas mācības darbiniekiem, kas strādā tieslietu jomā, tostarp policijas un ieslodzījuma vietu personālam.” (ANO, 2006)

Lai izvērtētu, vai un kā nacionālajā tiesību sistēmā tiek nodrošinātas personu ar GT tiesību īstenošanas iespējas, ir jāizvērtē:

- 1) vai tiesību aktos ir paredzēta personu ar GT pilnvērtīga iespēja piedalīties visos tiesas procesos;
- 2) vai tiesību aktos ir noteiktas personu ar GT tiesības saņemt individuāli noteiktus procesuālos pielāgojumus visos tiesas procesos;
- 3) vai tiesību akti paredz, ka personām ar GT tiek nodrošinātas visas materiālās un procesuālās garantijas vienlīdzīgi ar citām personām.

Pēdējos gados Latvijā ir publicēti vairāki pētījumi par cilvēku ar GT tiesību uz taisnīgu tiesu saturu un ierobežojumiem. Tie parāda, ka cilvēki ar GT bieži un dažādos veidos saskaras ar ierobežojumiem tiesu pieejamībā, tostarp personām ir grūtības sagatavot dokumentus tiesām, tiesvedības procesos netiek nodrošināta informācija vieglajā valodā, ne visām personām ar GT ir pieejama valsts apmaksāta juridiska palīdzība, ir apgrūtināta saskarsme ar tiesu darbiniekiem un tiesu darbiniekiem trūkst izpratnes par cilvēku ar GT vajadzībām (Nodibinājums “Baltic Institute of Social Sciences”, 2020).

Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda” 2024. gada pētījumā ir identificējis būtiskākos izaicinājumus, ar ko saskaras gan personas ar GT, gan tiesībsargājošo iestāžu darbinieki, un tie ir:

- 1) saprast veidu, kā ar cilvēku komunicēt un kā veidot saskarsmi, lai tiesībsargājošo iestāžu darbinieki iegūtu to informāciju, kas konkrētajā lietā un procesā nepieciešama;
- 2) tiesu psihiatrisko ekspertīžu veikšana un kvalitāte;
- 3) medicīniska piespiedu līdzekļa noteikšana un personas dalība tiesas procesā;
- 4) personas ar GT pārstāvība tiesas procesā;
- 5) tiesību un pienākumu skaidrošana vieglajā valodā vai izmantojot alternatīvos komunikācijas līdzekļus;
- 6) apzināties metodes, kas personai ar GT palīdz nomierināties situācijās, kad persona ir nogurusi, nespēj uztvert sacīto vai notiekošais rada pārlietu lielu trauksmi;
- 7) tehniskais nodrošinājums un telpu iekārtojums darbā ar personām, kam ir garīgi traucējumi;
- 8) tiesībsargājošo iestāžu darbinieku apmācības. (Leimane-Veldmeijere & Pavlovskā, 2024)

Šī raksta autore ir pētījusi personu ar ierobežotām spējām tiesību aizsardzību administratīvajā procesā. Izpētītais ļauj secināt, ka

“Administratīvā procesa likums neparedz kārtību, kādā tiek nodrošināta to cilvēku aizsardzība, kuriem ir lemtspējas trūkums vai ierobežojums, bet kuru rīcībspēja nav ierobežota un nevar tikt ierobežota. Tāpēc pastāv risks, ka cilvēki ar invaliditāti, kuriem ir ierobežota lemtspēja, patstāvīgi nespēj īstenot materiālās un procesuālās tiesības administratīvajā procesā. Tas rada šo cilvēku dažāda rakstura diskriminēšanas risku un tiesību uz taisnīgu tiesu ierobežojumu risku. Lai rastu piemērotus risinājumus cilvēku ar invaliditāti, kas izpaužas kā lemtspējas ierobežojums, aizsardzībai, ir jāizstrādā Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. un 13. panta normu izpildei atbilstoši administratīvi procesuālo tiesību risinājumi. To ieteicams darīt ciešā sadarbībā ar cilvēkus ar invaliditāti pārstāvošām organizācijām, tā nodrošinot līdzdalības principa ievērošanu.” (Olsena, 2022b)

Lai mazinātu ierobežojumus, ar kuriem cilvēki ar invaliditāti garīgu traucējumu dēļ sastopas tiesību aizsardzības procesos, resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda” 2024. gadā ir izdevis “Rokasgrāmatu tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem “Saprātīgi pielāgojumi tiesību aizsardzības sistēmas ietvaros”” (autore Ieva Leimane-Veldmeijere un Aleksandra Pavlovskā). Tiesību aizsardzības iestādēm būtu jāievieš šajā rokasgrāmatā izteiktās rekomendācijas un jānodrošina savu darbinieku apmācība darbam. Pirmie pozitīvie soļi

jau ir sperti – 2024. gadā piecās grupās mācījušies 109 tiesībaizsardzības iestāžu darbinieki (Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda”, 2024).

Šī raksta autore kopā ar Latvijas Universitātes pētniecēm L. Kadili, M. Loseviču un K. Konstantinovu Latvijas Zinātnes padomes finansētā pētniecības projektā ir pētījusi vispārīgās jurisdikcijas tiesu praksi no 2018. līdz 2023. gadam lietās par piespiedu ārstēšanas piemērošanu personām ar GT Ārstniecības likuma 68. pantā noteiktā kārtībā (Olsena u. c., 2024). Šajā lietās konstatēta vairāku tiesību uz taisnīgu tiesu ierobežošana. Tās ir:

- 1) ierobežotas tiesības iepazīties ar konsilija lēmumu, kuru apstiprināt tiesai prasa ārstniecības iestāde;
- 2) nav noteiktas un tāpēc ir ierobežotas tiesības personai iepazīties ar lietas materiāliem;
- 3) ārstniecības iestādei ir tiesības pieņemt lēmumu par to, vai persona, kuras brīvību ierobežo, var vai nevar piedalīties tiesas sēdē;
- 4) personām ir ierobežotas juridiskās palīdzības saņemšanas iespējas un, iespējams, arī nepietiekama tās kvalitāte;
- 5) tiesību un pienākumu izskaidrošana nesteidzīgi, vieglā valodā vai citā personai pieejamā veidā;
- 6) atbalsta trūkums tiesvedības procesā personai, kuras tiesības tiek ierobežotas;
- 7) tiesībaizsardzības iestāžu darbinieku nepietiekamas zināšanas par ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām noteiktajiem valsts pienākumiem un nepamatota šīs konvencijas normu nepiemērošana personas tiesību ierobežojumu noteikšanā.

Svarīgs priekšnoteikums tiesību aizsardzībai gadījumos, ja tiesības ir aizskartas vai var tikt aizskartas, ir personas iespēja prasīt un panākt tiesību aizsardzību. Garīgi traucējumi nereti var ierobežot personas spējas patstāvīgi rīkoties un ierosināt tiesību aizsardzības procesus, tāpēc izšķirīgi svarīga ir ne tikai juridiskās palīdzības pieejamība formāli, bet juridiskās palīdzības piemērotība personai un tās kvalitāte. Kā jau minēts, dati liecina, ka ne visām personām ar garīgiem traucējumiem Latvijā ir pieejama valsts apmaksāta juridiska palīdzība visās juridiskajās procedūrās, kad tas nepieciešams. Tāpēc tiesību akti ir jāpārskata un ir jāparedz bezmaksas vai pieejama juridiskā palīdzība personām ar GT visos ar pamattiesību aizsardzību saistītajos juridiskajos procesos gan iestādēs, arī ārstniecības iestādēs, gan tiesās.

Svarīgi ir izvērtēt, vai juridiskā palīdzība, kuru persona saņem, ir kvalitatīva un mērķēta uz personas tiesību aizsardzību. Lietās par piespiedu ārstēšanas piemērošanu, kā noteikts Ārstniecības likuma 68. panta septītajā daļā, personai jānodrošina tās interešu pārstāvība, bet, ja personai nav pārstāvja, tad to norīko Latvijas Zvērinātu advokātu padome. Savukārt Ārstniecības likuma 68.¹ pantā norādīts, ka padomes norīkotais advokāts sniedz juridisku palīdzību,

kas iekļauj: iepazīšanos ar lietas materiāliem, juridisko konsultāciju, pārstāvību tiesas sēdē psihiatriskajā ārstniecības iestādē, kā arī sūdzības sagatavošanu tiesas priekšsēdētājam. (Saeima, 1997) Zvērinātu advokātu un viņu klientu tiesības un darbības ietvaru reglamentē Advokatūras likums (Saeima, 1993). Redzams, ka Ārstniecības likumā ir noteiktas divas atšķirīgas zvērināta advokāta lomas: pirmā – pārstāvēt pacientu; otrā – sniegt pacientam juridisku palīdzību.

Tiesu prakses par piespiedu ārstēšanas piemērošanu laikā no 2018. līdz 2023. gadam izpēte (Olsena u. c., 2024), proti, tieslietās esošie dokumenti par advokātu darbību, lika uzdot jautājumu: “Vai vienmēr juridiskā palīdzība, kuru saņem cilvēki ar garīgiem traucējumiem piespiedu ārstēšanas piemērošanas procesā tiesā, ir kvalitatīva, vai tā nodrošina advokāta klienta, kas vienlaikus ir arī aizsargājama persona garīgu traucējumu dēļ, tiesības un intereses?”

Tiesu prakses materiālos, kontekstā ar tiesību normās noteikto, bija konstatējami vairāki apstākļi, kas ierobežo pietiekamu un pilnvērtīgu pārstāvību un juridiskās palīdzības sniegšanu un saņemšanu. Pirmkārt, lietas tiesai ir jāizskata ātri. Tāpēc juridiskās palīdzības sniedzējam varētu būt maz laika, lai tiktos ar klientu psihiatriskajā slimnīcā, lai iepazītos ar lietas materiāliem un citiem apstākļiem. Iespējamība vākt un iesniegt citus pierādījumus ir ļoti ierobežota laikā. Tāpēc salīdzinoši daudz bija lietu, kurās nebija pierādījumu tam, ka juridiskās palīdzības sniedzējs – zvērināts advokāts – pirms tiesas sēdes ir ticis ar klientu un iepazīsies ar lietas materiāliem. No tiesas sēžu protokolos fiksētā bija secināms, ka ne vienā vien lietā juridiskās palīdzības sniedzējs nav izteicis argumentus par klienta interesēm un tiesībām konkrētajā situācijā. Nereti protokolā vai tiesas lēmumā bija norādīts, ka advokāts izsaka piekrišanu ārstniecības iestādes izteiktajam priekšlikumam piemērot brīvības ierobežošanu un piespiešanu.

Tiesu lietās bija atrodamas norādes uz to, ka advokāts nevarot spriest par slimnīcas pieprasījumu piemērot piespiedu ārstēšanu, jo advokātam neesot zināšanu medicīnā. Nav šaubu, ka juridiskās palīdzības sniedzējam nav speciālo zināšanu medicīnā tādā pašā mērā kā ārstniecības personām. Tomēr tas nav pamatots attaisnojums nepārstāvēt klientu vai nesniegt kvalitatīvu juridisko palīdzību. Advokātam būtu jāpārziņina brīvības atņemšanas pieļaujamības tiesību jautājumi personām ar invaliditāti un jāizmanto visi tie tiesību aizsardzības risinājumi, kuri ļautu mazināt iespējamu brīvības atņemšanu, kā arī piespiešanu, kas izpaužas kā piespiedu ārstēšana. Advokātam būtu jāpārļiecinās, vai lietā ir pietiekami pierādījumi slimnīcu izteiktajiem apgalvojumiem un norādītajiem faktiem. Ja tādu nav, tad advokātam ir tiesības tos pieprasīt. Īpaši būtu jāpievērš uzmanība uz visu to pazīmju, kas tiesību normās ir nepieciešamas, pierādījumiem, proti, vai un kā tieši izpaudusies personas rīcība vai bezdarbība. Nepietiek, ka iestāde par šo izsaka apgalvojumus, tie ir jāpierāda. Advokātam būtu jāpārļiecinās, ka lietā ir pierādījumi tam, ka visi mazāk ierobežojoši līdzekļi

ir piemēroti un nav devuši rezultātu. Advokātam būtu jāprasa pierādījumi tam, kādu konkrētu ierobežošanas līdzekli slimnīca prasa piemērot un kas var apliecināt tā nepieciešamību un iespēju sasniegt ierobežošanas mērķi. Piemēram, ja slimnīca apgalvo, ka ir tiesiski attaisnojama piespiedu ārstēšana, jāprasa pierādījumi tam, kāda tieši ārstēšana slimnīcas ieskatā kā piespiedu līdzeklis varētu būt attaisnojama un ar kādiem konkrētu zinātnisku pētījumu datiem pamatota ir iespēja prognozēt pozitīvu ieguvumu cilvēkam. Advokātam būtu jāpieprasa pierādījumi un paskaidrojumi par riskiem, kurus radīs cilvēka ar GT piespiešana un brīvības ierobežošana, un tie jāvērtē pašam, un jāaicina tiesa vērtēt piespiešanas negatīvo ietekmi.

Aktīvāka un klienta tiesībās orientēta pārstāvība un juridiskā palīdzība šajās lietās dotu iespēju panākt, ka advokāts nodrošina personas tiesību aizstāvību pēc būtības, tā samazinot ar piespiešanu saistītos cilvēciskos un tiesiskos riskus. Ne tik daudz, bet ir lietas, kurās advokāts ir iepazinies un iedziļinājies lietas būtībā un materiālos, lietas materiālos ir redzami argumenti un rīcība klienta tiesību aizsardzībai, piemēram, apstrīdot tiesas nolēmumu par piespiešanas piemērošanu.

Tiesībaizsardzības kontekstā ir jāvērtē, kā mazināt riskus, kurus cilvēkiem ar GT var radīt policija, rīkojoties kā valsts varas institūcija. Tiesību aktos Latvijā ir paredzēts, ka policijai ir tiesības iejaukties krīzes situācijās, kuras var būt saistītas ar cilvēkam piemītošiem garīgiem traucējumiem. Šis policijas tiesības ir jāpārskata un jāierobežo, lai mazinātu riskus cilvēkiem ar GT. Policijas uzdevums nav risināt krīzes situācijas un sniegt cilvēkiem piemērotu palīdzību, tas jā dara prasmīgiem sociālajiem darbiniekiem. Policijas iejaukšanās ir pieļaujama tikai bīstamās un citādi nenovēršamās riska situācijās. Ja policija iejaucas, tās darbība nedrīkst būt diskriminējoša. Latvijas tiesību aktos, konkrēti, Ārstniecības likuma 69. pantā, ir noteikts, ka policija var aizturēt personas ar GT, var tās nogādāt un uzraudzīt pie psihiatra, ja persona pārkāpj sabiedrisko kārtību. Bet šīs normas otrajā daļā paredzēts, ka policijai ir jāiesniedz psihiatram ziņojums par slimnieka uzvedības pretsabiedrisko raksturu. (Saeima, 1997) Tātad Latvijas tiesību akti atļauj policijai lietot spēku vai piespiešanu pret cilvēkiem ar GT visos gadījumos, kad policija personas rīcību var raksturot ar jēdziena “pārkāpj sabiedrisko kārtību” plašo un brīvi piemērojamo saturu, tātad policijai ir tiesības ne tikai aizturēt cilvēku, bet arī piespiest šo cilvēku ierasties pie psihiatra vai nogādāt psihiatriskās palīdzības iestādē. Izpētot Latvijas tiesu prakses materiālus, konstatēts, ka policija piedalās personu ar GT aizturēšanā un nogādāšanā psihiatriskās slimnīcās ne tikai gadījumos, kad lietas materiālos ir ziņas par notikušu apdraudējumu citiem vai personai pašai, bet arī gadījumos, kad lietā esošās ziņas par apdraudējumu neliecina, bet persona ir bezpalīdzīgā stāvoklī. Ir izšķirīgi svarīgi vispirms noskaidrot, vai tiešām persona, kurai kādā veidā izpaužas garīgi traucējumi, pārkāpj sabiedrisko kārtību un tāpēc ir tiesiski

pieļaujami un attaisnojami lietot policijas spēku viņas ierobežošanai. Piemēram, ir gadījumi, kad policija izmanto spēku, lai ierobežotu personas brīvību tāpēc, ka persona skaļi runā vai personas teiktais kādam, arī policistam, šķiet nesaprotams vai “dīvains”.

Lai mazinātu tos riskus, kurus personām ar GT var nodarīt policijas iejaukšanās un spēka izmantošana, ir jāpārskata tiesību aktos noteiktās policijas pilnvaras attiecībā uz šiem cilvēkiem. Nav pamatoti tiesību aktos noteikt, ka policija var lietot spēku pret cilvēkiem ar GT. Sabiedrības drošības un kārtības nodrošināšanai ir pietiekami, ka tiesību akti reglamentē policijas tiesības visos gadījumos, kad kāda persona rada apdraudējumu citiem vai sev. Policistiem ir jābūt prasmīgiem nošķirt situācijas, kad pastāv būtisks apdraudējums un tāpēc spēka lietošana pret personu ir pieļaujama. Policistiem ir jābūt apmācītiem piemērotā veidā un saudzīgi risināt dažādas apdraudējuma situācijas, arī tādas, kurās ir iesaistīti cilvēki ar GT.

Garīgie traucējumi bieži piemīt personām, kuras atrodas ieslodzījumā. (WHO, 2024) Tiesību aktos būtu jābūt noteiktam pienākumam iestādēm, kuras ir atbildīgas par ieslodzījumā esošu personu tiesību ievērošanu un aizsardzību, piemēram, Valsts policijai un Ieslodzījumu vietu pārvaldei, nodrošināt atbilstošus pielāgojumus un nepieciešamo atbalstu personu ar GT tiesību ievērošanai un aizsardzībai. Viens no nepieciešamajiem risinājumiem pielāgojumu izmantošanā un atbalsta nodrošināšanā ir tiesībaizsardzības iestāžu darbinieku zināšanas un prasmes cilvēktiesībās balstītu risinājumu lietošanā attiecībā uz dažādām ieslodzījumā esošu personu grupām ar garīgās veselības traucējumu izpausmēm.

Lai panāktu pozitīvas pārmaiņas, ir nepieciešams tiesiski nostiprināt tiesībaizsardzības iestāžu darbinieku pienākumu iegūt zināšanas un prasmes cilvēktiesībās balstītā pieejā attiecībā uz garīgās veselības dažādiem aspektiem un to izpausmēm. Prasība iegūt zināšanas par cilvēku ar invaliditāti tiesību aizsardzību ir jāiekļauj gan tiesību zinātņu izglītības programmās, kurās tiek apmācīti tiesībaizsardzības iestāžu darbinieki, gan normās, kas reglamentē tiesībaizsardzības iestāžu darbību, līdzīgi kā tas ir noteikts par bērnu tiesību aizsardzību (Saeima, 1998). Efektīva un mūsdienīga apmācību pieeja cilvēku ar invaliditāti tiesību aizsardzībai paredz par lektoriem aicināt personas, kam ir saskarsme ar personām, kurām ir GT, un šo traucējumu ārstēšanas pieredze. Šāda prakse būtu jāievieš arī Latvijā.

Tiesības saņemt palīdzību krīzes situācijās

Lai palīdzētu cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem krīzes situācijās, ir jāizveido sistēma, to regulējot ar tiesību aktiem, kas ļautu laikus un mērķtiecīgi sniegt un saņemt nepieciešamo atbalstu. Tāpēc jāvērtē, kādi krīzes atbalsta pakalpojumi ir

pieejami personām ar GT, vai tiesību akti nosaka ar ārstniecību nesaistītu krīzes atbalsta pakalpojumu saņemšanas iespējas. Atbalstu un palīdzību krīzes situācijās var sniegt gan pieredzējušas atbalsta personas krīzes centros vai mājās, gan mobilas krīzes brigādes personai piemērotā vietā (arī patversmēs un īslaicīgas uzturēšanās vietās). Svarīgi, lai šādi pakalpojumi pastāvētu un būtu sistēmiski organizēti, lai to sniegšanai būtu apmācīti darbinieki un piešķirts nepieciešamais finansējums (WHO, 2023).

Vispārīgi Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2021.–2027. gadam rīcības virzienā “Psiholoģiskā un emocionālā labklājība” ir iekļauts mērķis – psiholoģiskās un emocionālās labklājības veicināšana cilvēku atbalstam krīzes situācijās, individuālā potenciāla attīstībai un deviantas uzvedības veidošanās risku mazināšanai, nostiprinot veselību kā vērtību. Tajā kā uzdevumi ir ietverti risinājumi atkarību izraisīto vielu un procesu ierobežošanai, vardarbības profilaksei un citi. Savukārt rīcības virzienā “Sociālā iekļaušana” ir paredzēti uzdevumi, kas uzlabotu sociālo aizsardzību cilvēkiem ar invaliditāti. (Saeima, 2020)

Ministru kabineta 2022. gada 13. decembra rīkojuma Nr. 939 “Par psihiskās veselības aprūpes organizēšanas uzlabošanas plānu 2023.–2025. gadam” 4.2. punktā ir paredzēts, ka Latvijā tiks attīstīts mobilo psihiatrisko komandu pakalpojums pacienta dzīvesvietā. Plāns gan neparedz palīdzību krīzes situācijās, bet tikai tajos gadījumos, kad pacients objektīvu iemeslu dēļ nevar ierasties uz plānoto ambulatoro pakalpojumu un stacionārā ārstēšana viņam nav indicēta, – tad psihiatrs kopā ar komandu nodrošinās pakalpojuma saņemšanu pacienta dzīvesvietā. Plānā norādīts, ka komandu sniegtie pakalpojumi nodrošinās savlaicīgu veselības aprūpes pakalpojuma saņemšanu, uzlabos pacienta līdzestību, būtiski samazinās rehospitalizāciju skaitu un hronisku slimību attīstību. (Ministru kabinets, 2022b)

Nacionālais psihiskās veselības centrs 2024. gadā ir publicējis metodisko materiālu “Mobilās psihiatriskās komandas izveide psihiatrisko pacientu aprūpei mājās”. Šajā materiālā ietvertā informācija neliecina, ka centrs plāno nodrošināt mobilās psihiatriskās komandas palīdzību krīzes situācijās nonākušiem cilvēkiem. Tajā līdzīgi kā psihiskās veselības aprūpes organizēšanas uzlabošanas plānā norādīts, ka

“mobilās komandas piedāvā sabiedrībā balstītu palīdzību pacientiem, kuri veselības vai sociālo apstākļu dēļ nespēj regulāri apmeklēt ambulatorās vizītes. Šie pakalpojumi ir īpaši nozīmīgi tiem, kuri cieš no hroniskiem psihiskiem traucējumiem, piemēram, šizofrēnijas, bipolārajiem traucējumiem vai smagas depresijas.” (Nacionālais psihiskās veselības centrs, 2024)

Metodiskais materiāls liecina, ka mobilās psihiatriskās komandas pakalpojuma pilotprojekts ir paredzēts, lai nodrošinātu mobilo psihiatriskās palīdzības

komandu došanos pie personām, kurām ir piemēroti medicīniski piespiedu līdzekļi saskaņā ar Krimināllikumā noteikto. No metodiskā materiāla secināms, ka mobilā psihiatriskā komanda tiek veidota tikai no psihiatra, māsas vai māsas palīga un šofera. Tajā nav paredzēta sociālās palīdzības un citu speciālistu iesaiste, kuri nepieciešami, lai cilvēks varētu saņemt ne tikai ārstniecības pakalpojumus, bet visus nepieciešamos atbalsta pakalpojumus.

Kopumā secināms, ka Latvijā izdotajos nacionālajos plānos un citos dokumentos ir paredzēts attīstīt palīdzību cilvēkiem krīzes situācijās, bet šie plāni ir vispārīgi un fragmentēti. Plānos nav paredzēti konkrēti un multidisciplināri risinājumi un palīdzības saņemšanas iespējas cilvēkiem, kas nonāk krīzes situācijās garīgu traucējumu dēļ. Lai situāciju uzlabotu, ir jāizstrādā piemērotas rīcības modeļi, tie jāievieš praksē un tad secīgi jāvērtē, vai un kā esošie plāni tiek pildīti, vai tiek sasniegti noteiktie uzdevumi. Proti, plāni par palīdzību cilvēkiem krīzes situācijā no “papīra” jāpārceļ reālajā dzīvē. Tāpēc ir jāizveido multidisciplināras un mobilas atbalsta komandas pakalpojumi personām krīzes situācijās garīgu traucējumu dēļ.

Tiesībspējas un rīcībspējas ievērošana un nodrošināšana

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. pants nosaka vienlīdzīgu tiesībspējas atzīšanu. Tajā paredzēts, ka dalībvalstīm, arī Latvijai, ir jānodrošina, ka personām ar invaliditāti tiek garantēta tiesībspēja, ka viņu rīcībspēja tiek atzīta līdzvērtīgi ar citiem cilvēkiem visās dzīves jomās. Normas 3. punkts noteic, ka dalībvalstīm ir jāveic nepieciešamie pasākumi, lai personām ar invaliditāti nodrošinātu tā atbalsta pieejamību, kas tām varētu būt nepieciešams, īstenojot savu rīcībspēju. (ANO, 2006)

Cilvēktiesībās balstīta pieeja personu ar GT aizsardzībai prasa, lai valsts tiesību aktos būtu noteikts, ka ir jāievēro un jāaizsargā personu tiesībspējas un rīcībspējas tiesības visām personām. Secīgi ir jāpārbauda, vai tiesību aktos pastāv tādas tiesību normas, kas atļauj tiesībspējas un rīcībspējas ierobežojumus un paredz aizvietojošu lēmumu pieņemšanu, tostarp garīgās veselības aprūpē. Civillikuma 219. pantā noteikts, ka tiesībspēja piemīt visiem cilvēkiem, bet rīcībspēja ne. Pilna rīcībspēja saskaņā ar Civillikuma 220. pantā noteikto ir personām, kas sasniegušas pilngadību, t. i., 18 gadu vecumu. Dažos gadījumos pilngadību var atzīt agrāk. (Ministru kabinets, 1937)

Lai arī Latvija 2012. gadā ir veikusi civiltiesību reformu, kas nepieciešama ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām noteiktās pilnas tiesībspējas un rīcībspējas tiesību ievērošanai, Civillikuma 358.¹ panta norma pieļauj rīcībspējas ierobežošanu personai ar garīgiem vai citiem veselības traucējumiem tādā apjomā, kādā tā nespēj saprast savas darbības nozīmi vai nespēj savu darbību vadīt. Civillikuma 356.¹ pantā noteikts, ka persona nav ierobežojama

personiskajās nemantiskajās tiesībās, kā arī aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses iestādēs un tiesā saistībā ar tās rīcībspējas un brīvības ierobežojumiem, domstarpībām, strīdiem ar aizgādni un aizgādņa iecelšanu un atcelšanu. (Ministru kabinets, 1937) Veselības aprūpe ir viena no tām dzīves jomām, kurā galvenokārt tiek īstenotas personas nemantiskās personiskās tiesības, tāpēc pacientu tiesību jomā rīcībspējas ierobežojumu tiesa noteikt nedrīkst. Jaunākajā Latvijas tiesu praksē arī ir nostiprināta šāda pieeja. Lietās, kurās tiek prasīta rīcībspējas ierobežošana un aizgādņa iecelšana veselības aprūpes jomā, tiesas šādu prasījumu noraida, pamatojoties uz likumā noteikto ierobežojošo tvērumu.

Civillikuma 364.² pantā noteiktā kārtībā var nodibināt pagaidu aizgādību pār personām ar garīga rakstura vai citiem veselības traucējumiem steidzamos gadījumos, ja tas ir vienīgais veids, kā aizsargāt personas intereses, bet bez rīcībspējas ierobežošanas. Pagaidu aizgādību var noteikt arī personisko tiesību jomā, tostarp veselības aprūpē; to ir tiesīga noteikt tiesa uz laiku līdz diviem gadiem. Šādos gadījumos personas tiesības ir tiesīga īstenot gan persona pati, gan bāriņtiesas iecelts pagaidu aizgādnis. (Ministru kabinets, 1937)

ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas ieskatā Latvijas tiesiskais regulējums, kas paredz rīcībspējas ierobežošanas iespēju un pagaidu aizgādības noteikšanu, nav atbilstošs Konvencijai par personu ar invaliditāti tiesībām. (UN CRPD, 2017)

Saskaņā ar Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. panta trešo daļu tiesību aktos jānoteic, ka personām ar invaliditāti ir jānodrošina atbalsta pieejamība, kas tām varētu būt nepieciešama rīcībspējas īstenošanai. Profesionālu atbalsta personas pakalpojumu Latvija ir ieviesusi 2023. gadā, kad Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumā tika ietverta atbalsta personas lēmumu pieņemšanā personas definīcija un noteikts jauns sociālais pakalpojums – atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojums (Saeima, 2002, 1. panta 42. un 43. daļa). Atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojuma mērķis saskaņā ar minētā likuma 26.¹ panta pirmajā daļā noteikto ir sniegt atbalstu lēmumu pieņemšanā pilngadīgai personai ar garīgiem traucējumiem, neiespaidojot šīs personas gribu, izvēles un lēmumus, lai atbalstāmā persona pati spētu neatkarīgi pieņemt lēmumus. Valsts nodrošina atbalsta personas lēmumu pieņemšanā pakalpojumu pilngadīgām personām ar garīgiem traucējumiem, kurām noteikta invaliditāte (Saeima, 2002, 13. panta otrās daļas 14. punkts). Sīkāk atbalsta personas pakalpojumu reglamentē Ministru kabineta 2023. gada 31. oktobra noteikumi Nr. 625 “Noteikumi par atbalsta personu lēmumu pieņemšanā pakalpojumu” (Ministru kabinets, 2023). Tātad tiesību aktos ir paredzēts, ka, pirmkārt, personas, kurām ir oficiāli piešķirts invaliditātes statuss, var saņemt atbalsta personas pakalpojumu un, otrkārt, tā sniegšanā jāievēro atbalstāmās personas tiesības, griba un vēlmes par tās tiesībspējas un rīcībspējas īstenošanu.

Garīgās veselības aprūpes pakalpojumu lietotāju iekļaušana sabiedrībā un līdzdalība lēmumu pieņemšanā

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 4. panta trešajā daļā ir noteikts:

“Izstrādājot un piemērojot tiesību aktus un stratēģijas šīs konvencijas īstenošanai, kā arī pieņemot jebkādus lēmumus par jautājumiem, kas attiecas uz personām ar invaliditāti, dalībvalstis cieši konsultējas ar personām ar invaliditāti un tās aktīvi iesaista, tostarp bērnus ar invaliditāti, ar šo personu pārstāvošo organizāciju starpniecību.” (ANO, 2006)

Lai pakalpojumu lietotāju iekļaušana notiktu, tiesību aktos, piemēram, par veselības aprūpes vai sociālās palīdzības organizāciju, ir jānosaka valsts iestāžu pienākums un procedūra, kas veicina un nodrošina pakalpojumu lietotāju iekļaušanu un līdzdalības tiesības jebkādu lēmumu pieņemšanā par šo personu tiesību jautājumiem. Līdzdalības risinājumi var būt dažādi, bet tiem ir jānodrošina personu ar GT pilnīga un vienlīdzīga iesaistišana gan individuāli, gan ar šo personu pārstāvības organizāciju starpniecību visos sabiedrības procesos. Īpaši jāpievērš uzmanība un praksē jāpanāk, ka personas ar GT un viņu pārstāvji, un to izteiktie priekšlikumi tiek respektēti un ņemti vērā gan tiesību aktu, gan garīgās veselības politikas izstrādē.

Tāpat pakalpojumu lietotāji tieši ir jāiesaista tiesību aktos noteikto personu ar GT tiesību īstenošanas un uzraudzības procesos. Tāpēc tiesību aktos būtu jānosaka, ka personām ar pakalpojumu lietotāju pieredzi, personām ar GT un šīs personas pārstāvošām organizācijām ir jābūt pilntiesīgiem dalībniekiem visās institūcijās. Tās ir komitejas, padomes, valdes, uzraudzības institūcijas un darba grupas, kas vērtē garīgās veselības aprūpes pakalpojumus, izstrādā tiesību aktu projektus, politikas dokumentus vai ārstniecības un aprūpes vadlīnijas. No autores zinātniskā un praktiskā darba pieredzē apkopotajiem datiem secināms, ka Latvijas iestādes nepievērš uzmanību personu ar GT iesaistišanas pienākumam.

Lai nodrošinātu cilvēku ar GT kā grupas pilsoniskās un līdzdalības tiesības pilnā apmērā, tiesību aktos ir jāparedz piemērots un labvēlīgs tiesiskais regulējums šo grupu pārstāvošo nevalstisko organizāciju izveidei un darbībai. Latvijā personu ar GT tiesības aizstāv vairākas nevalstiskas organizācijas: Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda”; apvienība “Apeirons”, kas ir cilvēku ar invaliditāti interešu aizsardzības organizācija; Latvijas Cilvēku ar īpašām vajadzībām sadarbības organizācija “Sustento”; Latvijas Autisma apvienība; biedrība “Latvijas Kustība par neatkarīgu dzīvi” un citas. Lai panāktu personu ar GT tiesību pārstāvību tieši veselības aprūpes jomā, jāstiprina šo organizāciju kapacitāte tiesību, tostarp pacientu tiesību, aizstāvības jautājumos.

Latvijā nepastāv sistēma, kas nodrošina, ka personas ar GT kā pakalpojuma lietotāji vai viņus pārstāvošas organizācijas, ja tās piedalās tiesību aktu vai politikas dokumentu izstrādes pasākumos, piemēram, darba grupās, apspriedēs un viedokļu sagatavošanā par tiesību aktu, politikas vai organizācijas priekšlikumiem, var saņemt atbildību par ieguldīto darbu un izdevumiem, kas šai darbībai nepieciešami. Tas ierobežo šo personu un organizāciju iespēju pārstāvēt pakalpojumu lietotāju tiesības un intereses pilnvērtīgi un nepieciešamajā apmērā. Lai pārstāvība būtu iespējama, ir nepieciešams piešķirt finansējumu pārstāvības darba nodrošināšanai. Pakalpojumu lietotāju organizāciju pārstāvjiem būtu jāsaņem atbildība par ieguldīto darbu, tāpat kā to saņem valsts un citu iestāžu darbinieki. Pakalpojumu lietotāju organizācijām būtu jāsaņem arī izdevumu atbildība, piemēram, transporta un komandējumu izdevumi, ja tādi ir nepieciešami dalībai valstiski organizētos pasākumos. Izstrādājot tiesību normu projektus un jaunus plānus veselības aprūpes jomā, ir jānodrošina, ka personas ar GT un šīs personas pārstāvošas organizācijas tiek uzaicinātas līdzdarboties. Izšķirīgi svarīgi respektēt un ievērot šo cilvēku un organizāciju izteiktos priekšlikumus.

Kā negatīvs likumdošanas piemērs, kurā pakalpojumu lietotāju ar GT pārstāvjiem un organizācijām netika tiesību aktā noteiktas līdzvērtīgas tiesības piedalīties, bet ārstniecības speciālistiem tādas tika paredzētas, jāmin 2024. gada 13. augustā izdoto Ministru kabineta noteikumu Nr. 543 "Metodiskās vadības institūcijas noteikumi" (Ministru kabinets, 2024b) izstrāde un pieņemšana. Vairākas organizācijas un arī šī raksta autore aicināja Veselības ministriju iekļaut noteikumos normu par pacientu pārstāvju obligātu līdzdalību, bet šis priekšlikums netika atbalstīts. Iespējamība, ka bez pacientu vai to pārstāvju pilnvērtīgas līdzdalības būs iespējams izstrādāt kvalitatīvas vadlīnijas psihiatrijas vai citām veselības aprūpes nozarēm, ir maza. Pacientu pārstāvju līdzdalības tiesību nenoteikšana tiesību aktā arī pēc tam, kad uz šo svarīgo apstākli tika vairākkārt norādīts, parāda Ministru kabineta noteikumu sagatavotāju un pieņēmēju nevēlēšanos un nespēju izprast pacientu līdzdalības vērtību.

Nobeigums

Šajā rakstā ir analizēts Latvijas tiesību aktos ietvertais regulējums par personu ar garīgiem traucējumiem tiesībām un interesēm, īpaši vērtējot, vai un kā šobrīd tiesību aktos noteiktais regulējumu atbilst cilvēktiesībās balstītai pieejai nodrošināt šīs cilvēku grupas cienpilnas dzīves iespēju.

Latvija ir spērusi vairākus soļus uz priekšu kopš 2010. gada, kad tā ratificēja Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesību aizsardzību un uzņēmas valsts pienākumus ievērot šajā konvencijā noteiktās tiesības un realizēt pasākumus, kas nepieciešami praksē un cilvēku dzīvē. Tas ir vērtējams pozitīvi. Secīgi arī Latvijas politikas plānošanas dokumentos ir norādīti mērķi, kas jāsasniedz, lai

nodrošinātu cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem vienlīdzīgas iespējas, iekļaušanu sabiedrībā un darba tirgū. Tiek plānoti daži risinājumi, lai palīdzētu cilvēkiem, kuriem piemīt garīgi traucējumi un kuri ir nonākuši krīzes situācijās.

Lai arī daudz ir izdarīts, vēl vairāk ir jāizdara. Latvijai ir jāveic tādas tiesību aktu reformas, kas cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem nodrošina vienlīdzīgas tiesību iespējas ikvienā dzīves situācijā, kā arī palīdz mazināt un izskaust diskrimināciju un stigmatizāciju. Tiesību reformu sagatavošanā jāievēro mūsdienās atzītās cilvēktiesības personu ar invaliditāti tiesību jomā un jāņem vērā labas prakses piemēri, kuri parāda, kā šos principus īsteno. Daļa no nepieciešamajām reformām ir izklāstītas šajā rakstā.

Visuzmanīgāk ir jāieklausās cilvēkos ar garīgo traucējumu pieredzi un šos cilvēkus pārstāvošajās organizācijās. Proti, ir jāievēro un praksē jāīsteno princips “Neko par mums bez mums” (angļu val. *Nothing about us without us*; latīņu val. *Nihil de nobis, sine nobis*). Ir jānodrošina cilvēkiem ar garīgu traucējumu pieredzi ne tikai formāla dalība likumdošanas un politikas izstrādes procesos, bet jāgarantē, ka šai dalībai ir piešķirti vajadzīgie resursi un šo personu izteiktie priekšlikumi tiek respektēti un veido reformu saturu. Ir jābeidz kultivēt novecojušo pieeju, kurā nozīmīga vara par cilvēku ar garīgiem traucējumiem tiesību un iespēju noteikšanā tiek dota psihiatrijas speciālistiem.

Lai panāktu virzību, Latvijā nav “jāizgudro savs divritenis”. Ir vērts iepazīties gan ar Pasaules Veselības organizācijas, gan ANO augstā komisāra cilvēktiesību jautājumos, ANO Cilvēku ar invaliditāti tiesību komitejas un citu profesionālu un akadēmisku organizāciju apkopotajām atziņām un izteiktajiem priekšlikumiem. Ir pietiekami daudz dokumentu un prakses piemēru, kuri parāda iespējas un to risinājumus, tostarp informējot par šķēršļiem risinājumu ieviešanas procesā.

Šī raksta autore sagaida, ka Latvijā visai drīz tiks grozīti tiesību akti, kuri paredz personu ar garīgiem traucējumiem tiesību diskriminējošu ierobežošanu, kultivē novecojušo biomedicīnisko pieeju, neveicina cieņpilnu un respektējošu šo cilvēku iespēju un vajadzību nodrošināšanu. Cerams, ka Latvija turpinās attīstīt tādu tiesisko regulējumu, kas respektē personu tiesības un brīvības un nodrošina atbalstu tajos gadījumos, kad personai tāds ir nepieciešams vai palīdzošs.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

TIESĪBU AKTI

Starptautiskie tiesību akti

ANO (2006) *Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām*. <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630>

Eiropas Padome (1950) *Eiropas Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija*. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_lv

Eiropas Padome (1997) *Konvencija par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā – Konvencija par cilvēktiesībām un biomedicīnu*. <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-likumi/id/1410>

Latvijas Republikas tiesību akti

Augstākā Padome (1991) *Likums “Par policiju”*. <https://likumi.lv/doc.php?id=67957>

Ministru kabinets (1937) *Civillikums*. <https://m.likumi.lv/ta/id/225418-civillikums>

Ministru kabinets (2010) *2010. gada 28. decembra noteikumi Nr. 1208 “Noteikumi par psihologa pakalpojuma apjomu personai līdz 18 gadiem, kurai pirmreizeji noteikta invaliditāte un kura dzīvo ģimenē, kā arī tās likumiskajam pārstāvim, un pakalpojuma saņemšanas kārtību”*. <https://likumi.lv/ta/id/223858-noteikumi-par-psihologa-pakalpojuma-apjomu-personai-lidz-18-gadiem-kurai-pirmreizeji-noteikta-invaliditate-un-kura-dzivo-ģimene...>

Ministru kabinets (2022a) *2022. gada 2. novembra noteikumi Nr. 682 “Kārtība, kādā persona saņem valsts finansētus profesionālās rehabilitācijas pakalpojumus un profesionālās piemērotības noteikšanas pakalpojumu”*. <https://likumi.lv/ta/id/336971-kartiba-kada-persona-sanem-valsts-finansetus-profesionalas-rehabilitacijas-pakalpojumu-un-profesionalas-piemerotibas-noteikšanas-pakalpojumu>

Ministru kabinets (2022b) *2022. gada 13. decembra rīkojums Nr. 939 “Par psihiskās veselības aprūpes organizēšanas uzlabošanas plānu 2023.–2025. gadam”*. <https://likumi.lv/ta/id/338032-par-psihiskas-veselibas-aprupes-organizesanas-uzlabosanas-planu-2023-2025-gadam>

Ministru kabinets (2023) *2023. gada 31. oktobra noteikumi Nr. 625 “Noteikumi par atbalsta personu lēmumu pieņemšanā pakalpojumu”*. <https://likumi.lv/ta/id/346948-noteikumi-par-atbalsta-personu-lemumu-pienemsana-pakalpojumu>

Ministru kabinets (2024a) *2024. gada 21. maija rīkojums Nr. 396 “Plāns personu ar invaliditāti vienlīdzīgu iespēju veicināšanai 2024.–2027. gadam”*. <https://likumi.lv/ta/id/352154>

Ministru kabinets (2024b) *2024. gada 13. augusta noteikumi Nr. 543 “Metodiskās vadības institūcijas noteikumi”*. <https://likumi.lv/ta/id/354310-metodiskas-vadibas-institucijas-noteikumi>

Saeima (1993) *Advokatūras likums*. <https://likumi.lv/ta/id/59283-latvijas-republikas-advokaturas-likums>

Saeima (1997) *Ārstniecības likums*. <https://likumi.lv/ta/id/44108-arstniecibas-likums>

Saeima (1998) *Bērnu tiesību aizsardzības likums*. <https://likumi.lv/ta/id/49096-bernu-tiesibu-aizsardzibas-likums>

Saeima (2002) *Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums*. <https://likumi.lv/ta/id/68488>

Saeima (2010) *Invaliditātes likums*. <https://likumi.lv/ta/id/211494-invaliditates-likums>

Saeima (2020) *Par Latvijas Nacionālo attīstības plānu 2021.–2027. gadam*. <https://likumi.lv/ta/id/315879-par-latvijas-nacionalo-attistibas-planu-20212027-gadam-nap2027>

Satversmes Sapulce (1922) *Latvijas Republikas Satversme*. <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme>

TIESU PRAKSE

Latvijas Republikas Satversmes tiesas nolēmumi

Satversmes tiesa (2004) 2004. gada 26. marta spriedums lietā Nr. 2003-22-01. <https://likumi.lv/ta/id/86224-par-likuma-par-obligato-socialo-apdrosinasanu-pret-nelaiemes-gadījumiem-darba-un-arodslimibam-17panta-piektas-dalas-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes-91-un-109pantam>

Satversmes tiesa (2019) 2019. gada 5. marta spriedums lietā Nr. 2018-08-03. <https://likumi.lv/ta/id/305362-par-jurmalas-pilsetas-domes-2014-gada-4-septembra-saistoso-noteikumu-nr-27-jurmalas-pilsetas-pasvaldibas-kapsetu-darbības-un-uztūresanas-noteikumi-18-un-20-punkta-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes-1-pantam>

Satversmes tiesa (2020a) 2020. gada 9. jūlija spriedums lietā Nr. 2019-27-03. <https://likumi.lv/ta/id/315986-par-ministru-kabineta-2009-gada-22-decembra-noteikumu-nr-1605-noteikumi-par-valsts-sociala-nodrosinājuma-pabalsta-un-apbedisanas>

Satversmes tiesa (2020b) 2020. gada 25. jūnija spriedums lietā Nr. 2019-24-03. <https://likumi.lv/ta/id/315688-par-ministru-kabineta-2012-gada-18-decembra-noteikumu-nr-913-noteikumi-par-garanteto-minimalo-ienakumu-limeni-2-punkta-atbilstibu>

Satversmes tiesa (2023) 2023. gada 5. oktobra spriedums lietā Nr. 2022-34-01. <https://likumi.lv/ta/id/346210-par-socialo-pakalpojumu-un-socialas-palīdzības-likuma-33-panta-pirmas-dalas-un-likuma-par-socialo-drosību-2-2-panta-otras-un-tr...>

Literatūra un citi avoti

Eiropas Komisija (21.05.2021.) *Veselā miesā vesels gars: garīgās veselības veicināšana pandēmijas laikā un pēc tās*. <https://ec.europa.eu/newsroom/sante/items/711784/lv> [skatīts 25.05.2025.].

Eiropas Savienības Padomes Ģenerālsēkretariāts (2018) *Iekļaujoša komunikācija Padomes ģenerālsēkretariātā*. https://www.consilium.europa.eu/media/35433/lv_brochure-inclusive-communication-in-the-gsc.pdf

ENUSP – European Network of (Ex-)Users and Survivors of Psychiatry (n.d.) *Who we are*. <https://enusp.org/who-we-are/> [skatīts 09.01.2025.].

Invalīdu un viņu draugu apvienība Apeirons. <https://www.apeirons.lv/>

Krūmiņa, I. (2022) *Personu ar garīga rakstura traucējumiem nodarbinātība Latvijā: pētījuma galaziņojums*, 2022. gada marts. https://www.saeima.lv/petijumi/Personu_ar_gariga_rakstura_traucejumiem_nodarbinatiba_petijuma_galaziņojums.pdf [skatīts 15.03.2025.].

Latvijas Cilvēku ar īpašām vajadzībām sadarbības organizācija “Sustento”. <https://www.sustento.lv/>

Leimane-Veldmeijere, I., Pavlovska, A. (2024) *Rokasgrāmata tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem “Saprātīgi pielāgojumi tiesību aizsardzības sistēmas ietvaros”*. Rīga: Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda”. https://zelda-cms.b-cdn.net/AIF_Rokas_Gramata_final_pdf_compressed_1_af5999f8e9.pdf

LSM.lv Ziņu redakcija (2021) Valodai ir milzīgs spēks. “Dod pieci!” saruna ar iekļaujošas valodas ekspertiem. *LSM.lv*, 18. decembris. <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/valodai-ir-milzigs-speks-dod-pieci-saruna-ar-iekļaujamos-valodas-eksperti.a435129/>

Nacionālais psihiskās veselības centrs (2024) *Mobilās psihiatriskās komandas izveide psihiatrisko pacientu aprūpei mājās*. <https://npvc.lv/wp-content/uploads/2025/01/Mobilas-psihiatriskas-komandas-izveide-psihiatrisko-pacientu-aprupei-majas.pdf>. <https://npvc.lv/wp-content/uploads/2025/01/Mobilas-psihiatriskas-komandas-izveide-psihiatrisko-pacientu-aprupei-majas.pdf> [skatīts 25.03.2025.].

Nodibinājums “Baltic Institute of Social Sciences” (2020) Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums: gala ziņojums. https://petijumi.mk.gov.lv/sites/default/files/title_file/BISS_Gala_zinojums_LM_ANO_konv_30062020red_13072020%20%281%29.pdf

Olsena, S. (2022a) *Pacientu tiesību aizsardzības līdzekļi. Medicīnas tiesības*. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 503–546.

Olsena, S. (2022b) Pieaugušu cilvēku ar lemtspējas ierobežojumiem tiesības administratīvajā procesā. *Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 400–408. <https://doi.org/10.22364/juzk.80.43>

Olsena, S., Kadile, L., Loseviča, M., Konstantinova, K. (2024) Piespiedu ievietošana un piespiedu ārstēšana psihiatriskās palīdzības iestādēs bez pacienta piekrišanas: tiesu prakses analīze laika periodā no 2018. līdz 2023. gadam. [Nepublicēts pētījums]. Latvijas Universitāte.

Osipova, S. (2019) Satversmes tiesas priekšsēdētājas vietnieces Sanitas Osipovas uzruna studentu korporācijas “Dzintra” jubilejas pasākumā. <https://www.satv.tiesa.gov.lv/runas-un-raksti/satversmes-tiesas-priekssedetajas-vietnieces-sanitas-osipovas-uzruna-studentu-korporacijas-dzintra-jubilejas-pasakuma/>

Patel, V., Saxena, S., Lund, C., et al. (2018) The Lancet Commission on global mental health and sustainable development. *Lancet*, 392, 1553–1598.

Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda” (2024) Notikuši pieci mācību semināri tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem: [preses relīze, 30. oktobris]. <https://zelda.org.lv/aktualitates/notikusi-pieci-macibu-seminari-tiesibu-aizsardzibas-sistemas-darbiniekiem> [skatīts 15.05.2025.].

Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem “Zelda” (b. d.) <https://zelda.org.lv/>

UN CRPD – United Nations, Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2017) *Committee on the Rights of Persons with Disabilities Concluding observations on the initial report of Latvia, 2017*. <https://digitallibrary.un.org/record/1310664?ln=en&v=pdf>

United Nations Sustainable Development Group (n.d.) *Human Rights-Based Approach*. <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach> [skatīts 15.03.2025.].

Veckalne, A. (2021) Tas, kā runājam, veido mūsu sabiedrību. *LV portāls*, 6. aprīlis. <https://lvportals.lv/viedokli/326622-tas-ka-runajam-veido-musu-sabiedribu-2021>

Veckalne, A. (2024) *Vienkāršās valodas ceļvedis*. <https://www.pieturzimes.lv/bezmaksas-vertigie-resursi/vienkarsas-valodas-celvedis/>

WHO (2021) *Comprehensive Mental Health Action Plan 2013–2030*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240031029>

WHO (2022) *World mental health report: Transforming mental health for all*. <https://iris.who.int/handle/10665/356119>

WHO (2023) *Mental health, human rights and legislation: Guidance and practice*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240080737>

WHO (2024) *One-third of people in prison in Europe suffer from mental health disorders*. <https://www.who.int/europe/news-room/15-02-2023-one-third-of-people-in-prison-in-europe-suffer-from-mental-health-disorders>